

Hasankale'nin Kuruluş ve Gelişimini Hazırlayan Coğrafi Faktörler Geographical Factors Effective in Foundation And Development Of Hasankale

* Yrd.Doç.Dr.Çidem ÜNAL

ÖZET

Bu makalede Hasankale'nin yerleşim yeri olarak seçilmesinde ve gelişmesinde etkili olan coğrafi faktörler üzerinde durulmuştur.

Coğrafi konum, jeomorfoloji, iklim, hidrografya, toprak özellikleri ve bitki örtüsü gibi fiziki coğrafya faktörlerinin; Hasankale'nin şehirleşme sürecine nasıl etki ettikleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Şehrin kuruluş ve gelişmesinde etkili olan, yönetim, tarım, ulaşım, ticaret ve turizm fonksiyonları ele alınarak incelenmiş, böylelikle beşeri faktörler ve şehirleşme ilişkileri belirlenmeye çalışılmıştır.

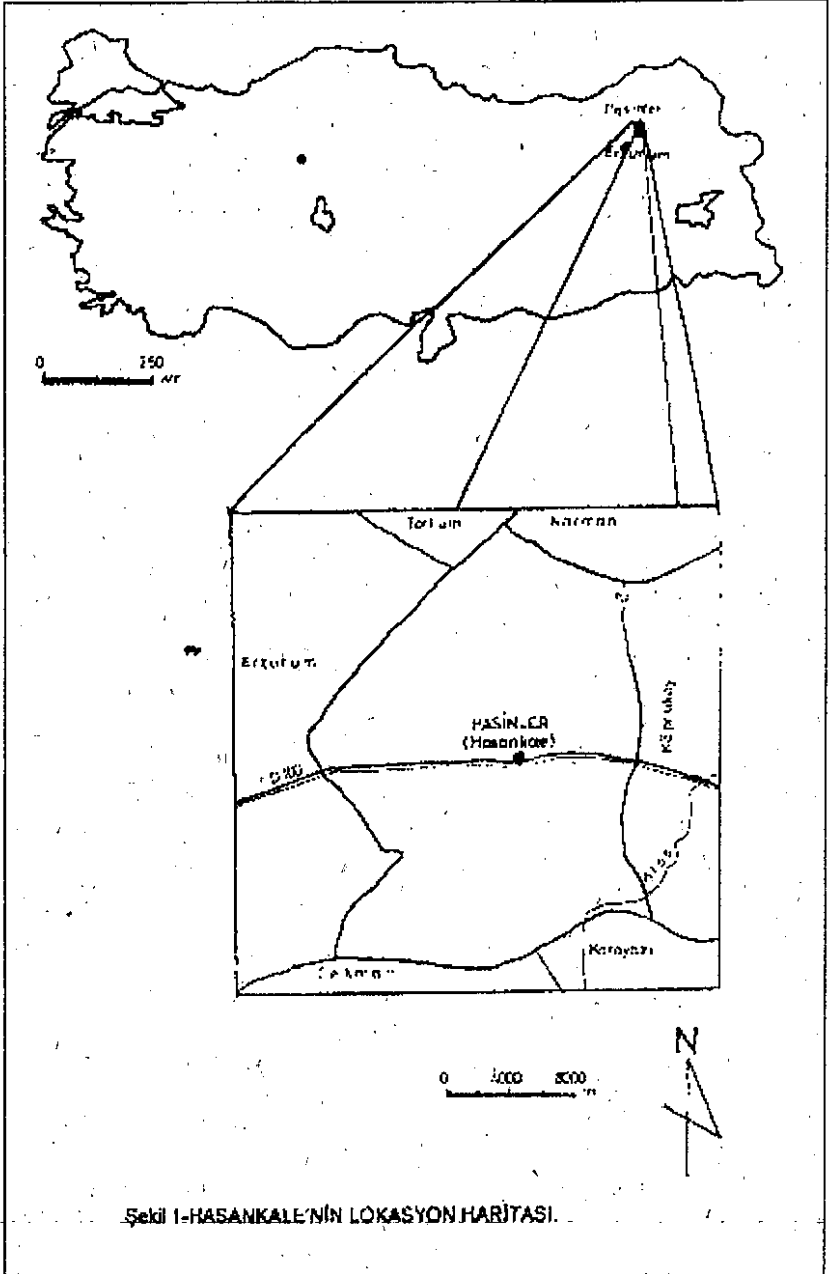
ABSTRACT

This article contains the geographical factors that have been effective for preference of Hasankale as a place of settlement and its development.

I have tried to focus on how such geographical factors as geographical situation, geomorphology, climate, land, hidrography, characteristics of soil, and plant cover have affected urbanization process off Hasankale.

I have handled functions of administration, agriculture, transportation, trade, and tourism which have been effective for the foundation and development of the town, and tried, to make clear the relation between human factors and urbanization.

* Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Bölümü

GİRİŞ :

1- Coğrafi Konum Özellikleri :

Pasinler, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünde yer alan Erzurum İlinin bir ilçesidir. İlçe sınırları yaklaşık 1200 km² lik bir alana denk gelmektedir. Kuzeyden Tortum ve Narman, doğudan Köprüköy, güneyden Karayazı ve Tekman İlçeleri, batıdan Erzurum merkez İlçe topraklarıyla çevrilmiştir. Şehir merkezinin güneyinde yer alan Pasinler depresyon ovası batıda Deveboynu volkanik eşiği, doğuda Köprüköy ilçe merkezine kadar uzanmaktadır. E-W doğrultusunda uzanış gösteren ovanın kuzeyinde Kargapazarı Dağları, güneyinde Palandöken Dağlarının doğuya devanını olan Şahveled Dağları vardır.

Bölgenin en eski yerleşim yörelerinden biri olan Pasinler'in adını M.Ö. 140 yılında Aras Nehri boyunca uzanan düzlüklere; Bakteryia ülkesinden ⁽¹⁾ gelip yerleşmiş "*Pasianoî'lerden*" ⁽²⁾ aldığı kabul edilir⁽³⁾. Tarihi devirlerde "İpek Yolu" üzerinde kurulmuş olan yerleşme, günümüzde de önemli bir transit yol üzerinde olup; Erzurum-Pasinler-Kağızman-Iğdır depresyonu üzerinde ⁽⁴⁾ ve Yukarı Aras havzasında yer alır. (Şekil 1).

Hasanbaba dağının güney yamacında kurulan kentin yerleşim alanı, zamanla güneye, Pasinler ovasına doğru ve batıya Erzurum-Iran karayolu boyunca genişlemektedir. Coğrafi konumunun savunmaya elverişliliği nedeniyle, tarihi devirlerde ulaşımı kontrolü altında tutan yerleşmenin önemi XV. yüzyılda "*Hasankalesi*"nin yaptırılmasıyla daha da artmıştır. Gerçi bu yüzyılda, söz konusu kalenin doğusunda ve batısında inşa edilmiş, Sos, Toy gibi başka kaleler de vardı ⁽⁵⁾. Ancak bunlardan stratejik önemi nedeniyle sadece Hasankale kalesi ayakta kalarak, az çok sağlam bir şekilde bugüne ulaşmıştır.

- ¹⁾ Bakteryia; şimdiki Afganistan-Eli kuzey kesimi ve çevresindeki bölgelere verilen addır.
- ²⁾ Pasianoî'lerin Türk olduğu ve ana kolunun Sırderya-Seyhun ırmağı, aşağı çıkışlarında, diğer bir kolunun ise Kafkasların kuzeyinde Terek nehrinin Urük ve Çerek kollarının arasındaki bölümünde yaşadığı ileri sürülmektedir.
- ³⁾ Kırzoğlu, F., 1984. Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, s.94. Ankara.
- ⁴⁾ Erineç, S., 1953: Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 572, s.91, İstanbul.
- ⁵⁾ Konukçu, E., 1992. Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum. Yükseköğretim Kurulu Matbaası, s.6-7, Ankara.

Her ne kadar resmi kayıtlarda ilçe merkezinin adı "*Pasinler*" olarak geçmekteyse de; yörede yaşayan halk, idari sınırlar içerisinde kalan bütün yerleşmelerin genel adına Pasinler, şehir merkezine ise "*Hasankale*" demektedir.

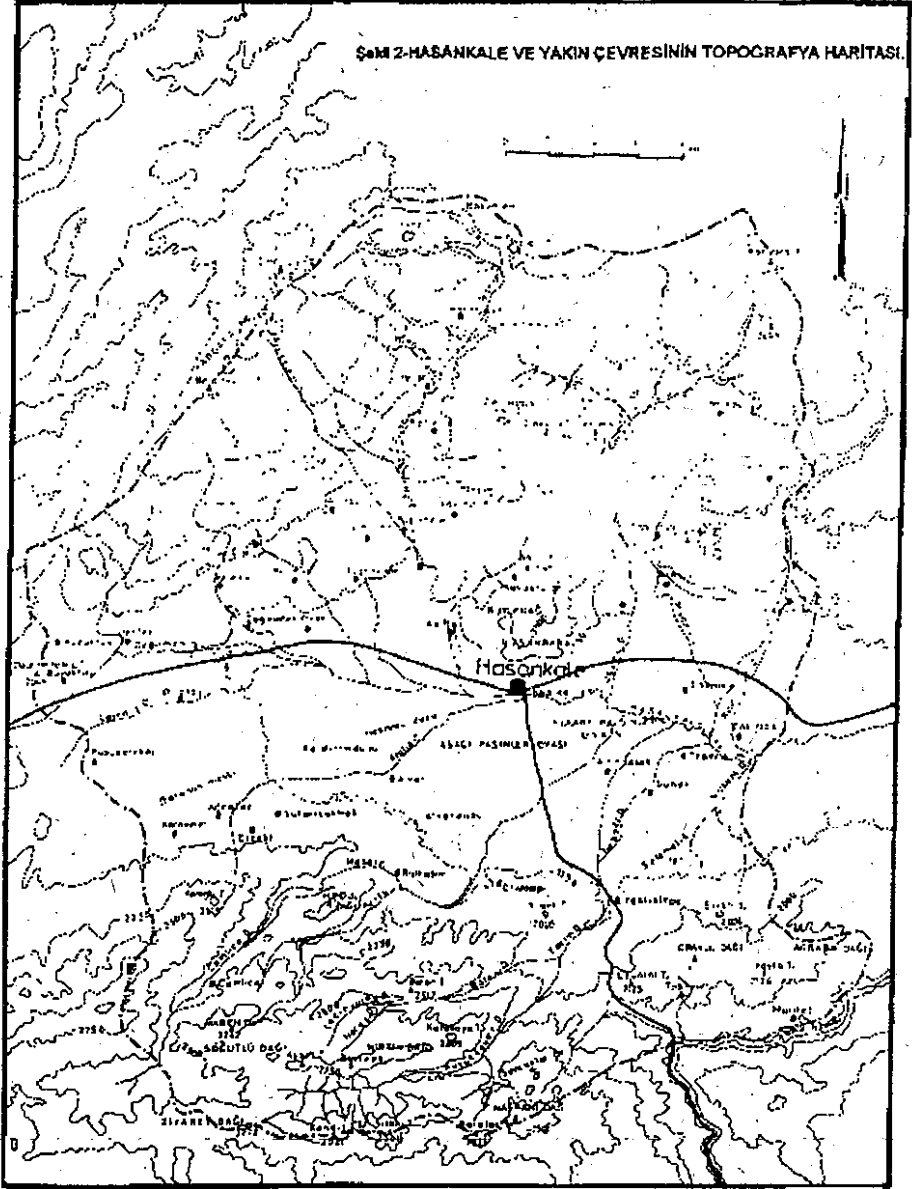
2- Genel Olarak Çevre ve Yerleşme İlişkileri :

En dar anlamda yerleşme; oturlan ve barınılan "*bir barınma*" yeridir. Geniş anlamda ise "bir yararlanma ve ekonomik faaliyetlerde bulunma bölgesi" diye tanımlanır. Söz konusu bölge, coğrafi bir bölge de olabilir; yönetim bölgesi, köy bölgesi, köy, kasaba veya kent de olabilir (6).

Yüzyıllar boyunca çevre potansiyeline bağımlı kalmış insan, zamanla bilgi, teknoloji ve gelişen ekonomisi ile olumsuz doğa koşullarının çoğunlukla üstesinden gelmeyi başarmış ve çevreyi, yer yer kendi yararına uygun duruma getirmiştir. Zamanla bilimsellik ve teknolojik düzeyi giderek yükselen insanın, doğal çevre koşullarına bağımlılığının azalmasına karşılık, zamanla ona zarar vermesi sonucu da ortaya çıkmıştır. Oysa, gelişmenin ölçüsü ne olursa olsun, doğal çevrenin sunmuş olduğu kaynaklardan en rasyonel biçimde yararlanmak, esas hedef olmalı ve yerleşmelerin büyümesi, doğal çevre ile uyumlu olmalıdır. Çünkü yerleşmelerde nüfus artışına ve gelişmesine paralel olarak artan ihtiyaçlar karşısında çevre, zamanla toplumun ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma gelebilmektedir. Bu noktaya ulaşıldığında, sosyal ve ekonomik ihtiyaçlar için alternatif kaynaklar arama yoluna gidilerek, aşırı yararlanmalar sonucu çevrede doğal denge bozulması önlenmelidir.

Bu makalede yerleşmelerin gelişimini etkileyen coğrafi faktörler dikkate alınarak, Hasankale'nin kuruluşu ve gelişmesinde etkili olmuş doğal çevre faktörleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

6) Doğanay, H., 1994. Türkiye Beşeri Coğrafyası. Gazi Büro Kitabevi, s.19, Ankara.

1- DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİNİN HASANKALE'NİN KURULUŞUNA ETKİLERİ

1.1. Jeomorfolojik Özellikler ve Etkileri: Hasanbaba Dağının güney yamacında kurulmuş olan şehrin kuzeyinde, Kargapazarı Dağları (3145 m.) ve plâtoları, güneyinde ise Pasinler Ovası yer alır. Doğu-batı doğrultusunda uzanış gösteren ovanın güney sınırını, Palandöken dağlarının devamı olan Şahveled Dağları oluşturur (Şekil 2). Şehir merkezinin kuzeyinde yer alan Kargapazarı yükselteleri, blok şeklinde faylanmalar ve aşımın süreci ile toptan yükselmeler sonucu oluşmuşlardır (7). Oluşumları orojenik hareketlerden çok volkanizmayla ilgili görülmekte, Miyosen, Pliyosen ve hatta Kuaterner'de görülen gerilemelerin yol açtığı dikey hareketlerle, bloklar şeklinde yükseldikleri ve zamanla parçalandıkları kabul edilmektedir (8). Genellikle andezit ve bazalt formasyonlarının yaygın olarak bulunduğu Kargapazarı platoları; güneye doğru inen bir çok dere tarafından dikkat çekici bir biçimde yarılmışlardır. Burada yer alan "bazalt" ve "andezitler"; konutların özellikle "Hasankalesi"nin inşa malzemesi olarak kullanılmışlardır. Ayrıca kuzeyden gelecek saldırıları bu yüksek platoların güçleştirmesi, yerleşmenin burada kurulmasını kolaylaştırmıştır diyebiliriz.

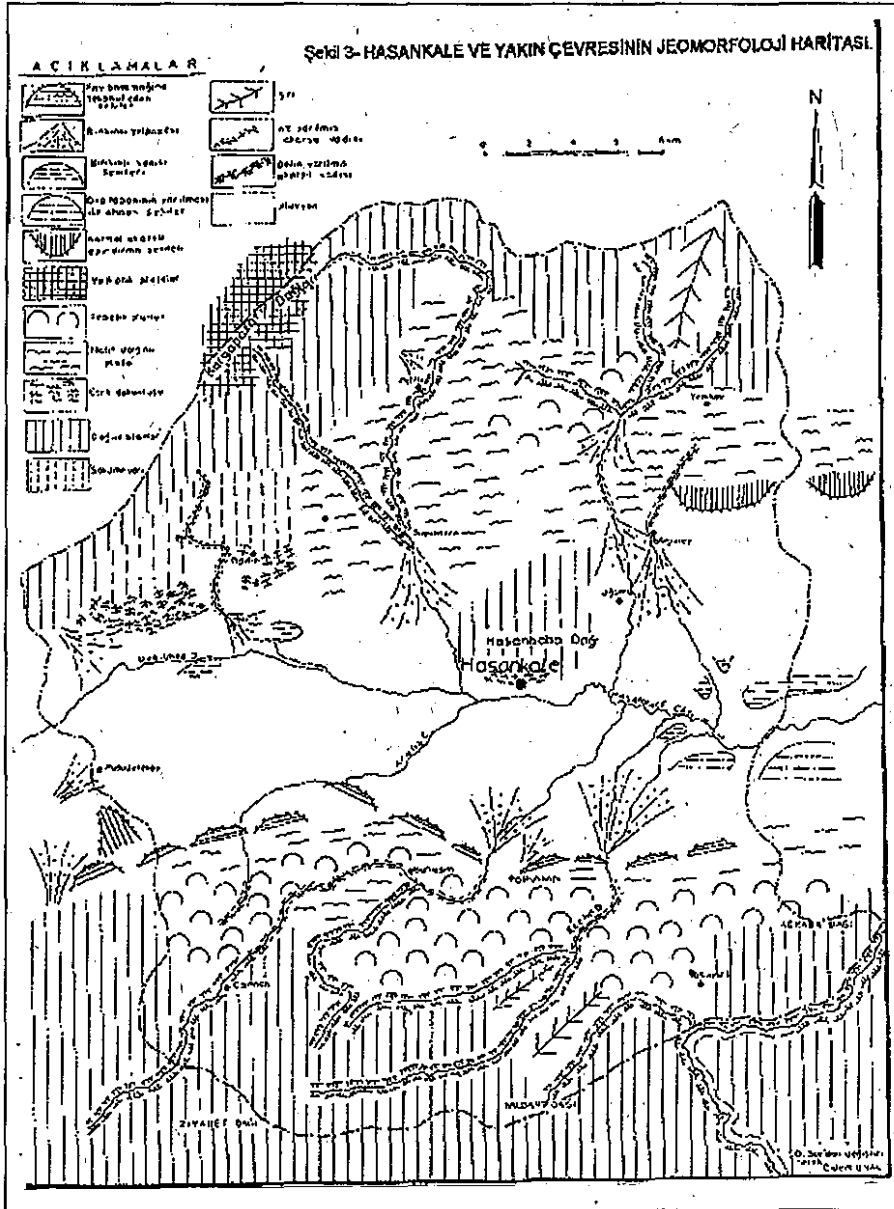
Şehir merkezinin hemen güneyinde yer alan Pasinler Ovası; yaklaşık 43 km. uzunluğunda ve 12 km. genişliğinde olup batı, kuzey ve güneyden yüksek dağ kütleleriyle çevrilidir. Ova, doğuda Aras nehri vadisine açılır (Şekil 3). Jeomorfolojik yapısını Pleistosen'de kazanan Pasinler ovası, tektonik hareketler sonucunda teşekkül eden faylarla çökmüş ve bir graben görünümü kazanmıştır (9). Neojen başlarındaki tektonik hareketlerle ilgili olan faylar, Pasinler tektonik havzasının oluşumunda etkili olmuşlardır. Ancak, sahayı etkileyen asıl faylar genellikle Miyosen sonu, Pliyosen başında olan faylardır. Ortalama yükseltisi 1700 m. olan ovanın alanı 350 km² drenaj alanı 1420 km²dir. Üzerinde yer alan alüvyonların kalınlığı, batıdan doğuya gidildikçe azalır. Batıda tahminen 200 m.yi bulurken, şehir merkezinin güneyinde 100 m.ye, Hasankale fayının kuzeyinde ise 20 m. kadar indiği sanılmaktadır (10). Pasinler ovası, Hasankale'nin hem önemli tarım alanlarını oluşturmuş, hem de oluşumunda etkili olan faylar, sıcak su kaynaklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

7) Atalay, I., 1978. Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., No: 91, s.36, Erzurum.

8) Altınlı, E., 1966. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi. MTA Dergisi, Sayı: 66, s.33, Ankara.

9) Sur, Ö., 1961. Pasinler Ovası ve Çevresinde Jeomorfolojik Müşahadeler. T.C.D., XVI, Sayı 21, s. 119, İstanbul.

10) DSİ, 1971. Pasinler Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu, s.21, Ankara.

Ovanın güneyindeki yüksek alanlarda ofiyolitler ve bu seri içinde serpantinlerin oluşturduğu basık tepeler yaygındır. Ayrıca kireç taşlarından oluşmuş sivri tepeler göze çarpar. Özellikle sahanın güneydoğusunda, alt miyosen devrine ait kireçtaşları saryajdan dolayı 90°ye yakın diklikler oluşturmuştur (11). Tarihi devirler boyunca, yörede etkili olan depremler; sahanın oluşmasında etkili olan fayların bir sonucudur. Pasinler birinci derece deprem bölgesi üzerinde kurulmuştur. Tablo 1'de görüldüğü gibi, bölgede zaman zaman etkili olan depremler, önemli ölçüde mal ve can kaybına neden olmaktadır. Özellikle kırsal kesimde daha etkili olan deprem felaketine karşı, henüz hiç bir tedbir alınmamıştır. Pasinler ilçe merkezinin sit alanı, depremden az etkilenecek bir konumda; Hasanbaba dağının güney yamacındadır.

Tablo 1- Pasinler ve Çevresinde Son 65 Yılda Meydana Gelen Depremler

Deprem Tarihi	Şiddeti	Merkez Üssü	Hasar Durumu
1859	VII	Erzurum-Pasinler	4500 Ev Yıkıldı
1861	VI	Erzurum-Pasinler	Bilgi Yok
1866	VI	Erzurum-Pasinler	Bilgi Yok
18.3.1951	VII	Pasinler	Bilgi Yok
3.1.1952	VII	Pasinler-Horasan	94 Ölü, 307 Ev Yıkıldı
30.10.1983	VII	Pasinler-Horasan Narman- Sarıkamış	1130 Ölü, 1446 Ev Yıkıldı

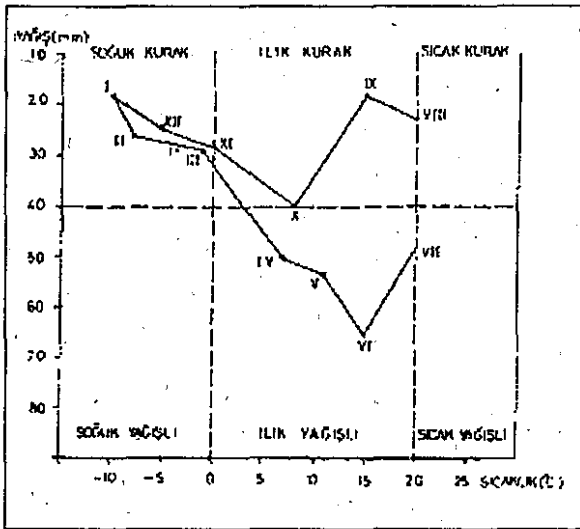
Hasankale'nin konumu; jeomorfolojik özellikler açısından ele alındığında, ilçe merkezinde, sityasyon özellikleri bakımından dört doğal unsurun önemli olduğu görülür. İlçe merkezinin kuzeyinde bulunan yüksek ovalar, şehri kuzeyden gelecek olan istilalara karşı korumuş, bünyesindeki andezit ve bazaltlar, yerleşmenin yapı taşlarını oluşturmuş, kent halkı güneyinde yer alan tarım alanlarından yararlanırken, aynı zamanda kuzeyinde bulunan geniş otlak alanlarından da faydalanmıştır. Pasinler ovası, verimli tarım alanlarının ortaya çıkmasını sağlamış, halkın temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin önem kazanmasına neden olmuştur. Sahanın bugünkü görünümünü kazanmasında etkili olan fay sistemleri, termal kaynakları oluşturmuştur. Ayrıca ilçe merkezinin bir doğal geçit üzerinde yer alması, ona, tarihi devirlerde ve günümüzde yöre ulaşım yollarını kontrol etme

11) DSI, 1971, a.g.e., s.23.

avantajını sağlamıştır. Yukarıda saydığımız bu özellikler; tarihî ve coğrafi bağlarla birbirine bağlı sıkı bir mekan oluşturarak, şehrin kurulması, büyümesi ve günümüze değin ayakta kalmasını sağlayan önemli faktörler olmuşlardır.

1.2. İklim Özellikleri ve Etkileri : Pasinler ilçesi, Doğu Anadolu Bölgesinin birçok kesimlerine nazaran kurak aylar sayısının azaldığı, buna karşılık nemli aylar sayısının arttığı bir yöremizdir. Genel olarak yılda üç ay kurak, iki ay yarı kurak ve diğer aylar nemli olarak belirlemektedir.

Erinç (1965) tarafından, Türkiye şartları gözönüne alınarak, geliştirilen yağış tesirlilik indisine göre, Pasinler; yarı kurak bir iklim tipine girmektedir (Şekil 4). Söz konusu şekildeki iklim diyagramı incelendiğinde, ilçede; aralık-ocak-şubat-mart ayları, soğuk kurak devre olarak belirlemektedir. Nisan-mayıs-haziran-temmuz ayları ılık yağışlı, ağustos-eylül-ekim-kasım ayları ise ılık kurak geçmektedir. Temmuz ayı sıcak yağışlı, ağustos ayı sıcak kurak koordinat sistemine oldukça yakındır. Hatta ağustos ayı 0,6 °C'lik bir farkla sıcak kurak iklim tipine daha çok yaklaşmıştır.

Şekil 4- Pasinler İklim Diyagramı

Diyagramdaki altta bulunan değerler sıcaklık, soldaki değerler yağışı gösterir. Aylar Romen rakamıyla gösterilmiş, her aya ait nokta, o ayın sıcaklık ve yağış değerine göre koordinat sistemindeki yerine konulmuştur.

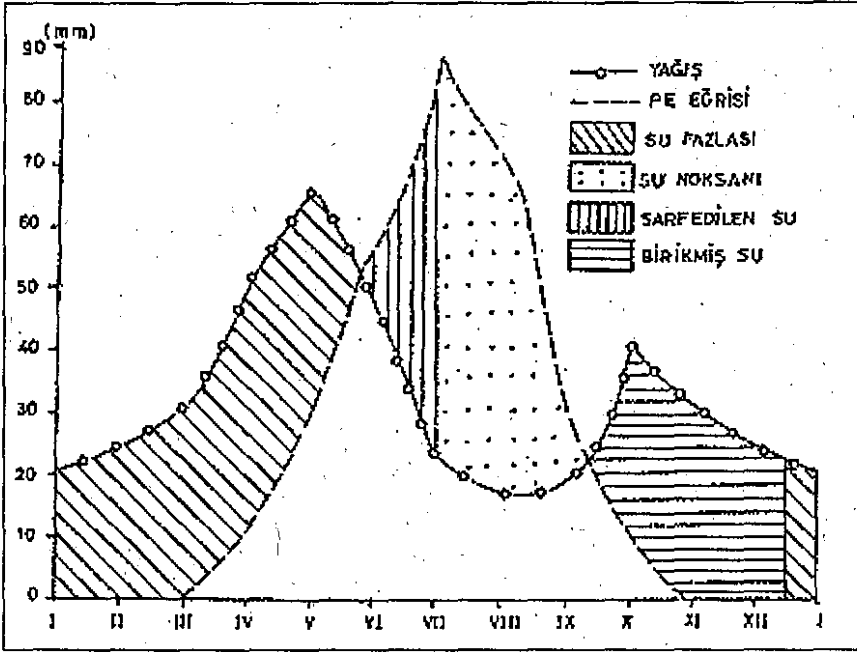
Ülkemizi etkileyen başlıca hava kütleleri; kontinental polar (cP), maritim polar (mP), maritim tropikal (mT) ve kontinental tropikal kütleleridir. Pasinler ilçesini dönem dönem etkisi altına alan bu hava kütlelerinin yanında, relief farklılığının da önemi büyüktür. İlçe merkezi ilçe çevresindeki yükseklikler arasında bazı farklılıkların doğmasına neden olmuştur. Yıllık sıcaklık ortalaması 6.3°C olan Hasankale'de, şehir merkezi ile kuzey ve güneyindeki yükseltilerde yer alan köyleri arasında yaklaşık 2 ila 5 °C lık bir sıcaklık farkı vardır.

İlçe merkezinden, yaklaşık 13-14 km. kuzeye çıkıldığında veya güneye inildiğinde, sıcaklık ortalamaları değerlerinde 4-5 °C lik bir düşüş gözlenir. Dolayısıyla, bu farklılık sadece yıllık sıcaklık ortalamasında değildir. Donlu gün sayısı, kar yağışlı gün sayısı vbg. diğer iklim elemanlarında da daha avantajlı bir konuma sahiptir. Örneğin Pasinler şehir merkezinde çoğu kez eylül ve mayıs aylarında don olayı görülmezken, söz konusu yüksekliklere çıkıldığında, donlu gün sayısı ve süresi artmakta, haziran ayı sonu veya eylül ayına kaymaktadır (Tablo 2).

Tablo 2. Pasinler'de Yağış Değerlerinin Aylık Dağılımı

A Y L A R												
Yağış Değerleri	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Minim. Yağış (mm)	40.8	8.4	14.9	8.0	19.1	9.1	0.2	0.4	1.5	2.1	5.3	3.4
Mak. Yğ (mm)	38.7	20.8	35.3	37.9	33.1	40.7	41.8	43.9	37.9	45.7	33.8	35.7
Yağış 0,1mm ve Daha Fazla Olan G.S	4,1	5	5,6	7,1	8,2	6,5	3	2,5	2,7	5,6	4,6	4,6
EnYük. Kar Örtüs(cm)	20,5	28,6	21,0	8,5	7	-	-	-	-	3,8	6,5	13,1
KarlaÖr. Gün Sa.	24	23,2	15,4	1,8	1	-	-	-	-	1,7	4,5	15,7
Kar Yağ. Gün Say.	4,2	4,6	3,6	1,6	-	-	-	-	-	1,6	2,3	2,8

Pasinler ilçesinde, yağışın mevsimlik dağılışına göre, toplam yıllık 403 mm. olan yağışın 147.9 mm.si ilkbahar mevsiminde, 91,4 mm.si sonbahar mevsimindedir. Gerek gün, gerekse miktar bakımından en fazla yağış alan ay, mayıs ayıdır. Pasinler'in su blançosu diyagramına bakıldığında (Şekil 5), potansiyel Evapotranspransyonunun daha düşük gerçekleştiği ekim ayından itibaren, toprakta su birikmeye başladığı görülür. Ocak ayından itibaren artık toprak suya doymuştur ve su fazlası vardır. Nemli devreyi oluşturan; ocak-şubat-mart-nisan-mayıs ve haziran aylarından itibaren hızla artan P.E'nu (56,25), düşen yağış karşılayamadığından, toprakta su sarfedilmeye başlanır. Nemli devre hazıranda sona erer ve yarıkurak devre (temmuz-ağustos-eylül) başlar.

Şekil 5- Pasinler'in Su Blançosu Diyagramı

Pasinler'in iklimi üzerinde cephe sistemlerine bağlı değişik hava kütleleri esas rolü oynamakla birlikte fiziki coğrafya faktörlerinin önemli etkileri bulunmaktadır. İlçe merkezinin, batı-doğu doğrultusunda uzanan bir depresyon hattı üzerinde yer almış olması W sektörlü rüzgarların hakim olmasına neden olmuştur. Bütün yıl boyunca I. derecede W yönlü, II. derecede E yönlü rüzgarlar etkili olur. Hasankale depresyonu içinde kanalize olan bu rüzgarlar, kış mevsiminde şehir merkezi üzerindeki kirli havayı süpürür. Ayrıca

yerleşmenin kuzey rüzgarlarına kapalı olması ve S'ye açık bir konumda kurulmuş olması; güneşlenme süresinin daha uzun olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, Pasinler'de ekip-biçme faaliyetleri, çevresindeki diğer yerleşmelere göre daha önce başlamakta ve sonra bitmektedir.

2.3. Hidrografik Özellikler ve Etkileri : İnsanlık, hayatın vazgeçilmez unsuru olan suyu; öncelikle içmek, sonra da kullanmak için aramış, yerleşme yerinin tespitinde "*olmazsa olmaz*" ilkesi olarak benimsemiştir. Su temininin kolay oluşu, Hasankale'nin yerleşme yeri olarak seçilmesinde, bir diğer önemli faktördür. İlçe merkezinin kurulduğu alanda ve Pasinler ovasında yeraltı suyu yüzeye çok yakındır.

İlçedeki su kaynakları, sıcak ve soğuk su kaynakları olmak üzere iki grupta toplanır. Soğuk su kaynakları, yeraltı suyu tablasının vadi yamaçlarını kestiği noktalarda veya faylı dik yamaçlar boyunca yüzeye çıkmışlardır. Sıcak su kaynakları ise, ova yüzeyinde fay hatları boyunca oluşmuştur. XIII. yüzyılda yaptırılan kaplıcalar, daha o tarihlerde, şehir merkezine turizm aktivitesini kazandırmıştır.

Pasinler'in en önemli akarsuyu, şehir merkezinin ortasından geçen Hasankale çayıdır. Yıl boyunca akış gösteren bu çay, yan dereler ve yeraltı suyu ile beslenir. Pasinler ovasının toplam drenaj alanı 1420 km² olup, her yönde ovaya ulaşan yan dereler, Hasankale çayına dökülerek onu beslerler. Batı-doğu yönünde akan çay, ilçenin doğusunda, Çobandede civarında Aras nehrine dökülür.

3.4. Toprak Özellikleri ve Etkileri: İlçe merkezinin kuzeyinde, devamlı aşınmanın görüldüğü volkanik dağlık alanlarda, ana materyalin özelliklerini yansıtan sığ, taşı-çakıllı topraklar eteklerde birikmişlerdir. Dolayısıyla yüksek alanların eteklerinde, kolluviyal, Pasinler ovasında alüviyal topraklar oluşmuştur. İlçe sınırları içerisinde, genetik toprak sınıflandırılmasına göre, zonal ve azonal toprak tipleri görülür.

Kestane renkli zonal grubu topraklar, ilçenin güneydoğusunda Yastıktepe köyü civarında ve Taşlıyurt köyü güneyinde yaygındır. Yastıktepe köyü çevresinde yer alanlarda A horizonu daha kalındır. ABC horizonlu bu toprakların B horizonunda nisbeten kil birikmesi vardır. Alüviyal ve kolluviyal toprakların fazla olduğu azonal topraklar, oldukça geniş bir yayılım gösterirler. Alüviyal topraklar, yüzey sularının tabanlarında veya etki alanlarında, akarsular tarafından taşınarak yayılmış bulunan genç sedimentler üzerinde yer alan ve çok az bir eğime sahip olan (batı-doğu doğrultusunda 40 km.

uzunluğundaki ovanın eğimi % 4.8) Pasinler ovasında bulunur. Bunlar AC profilli genç topraklardır (12).

Akarsuların meydana getirdiği Pasinler alüviyal ovasında, dere yataklarından uzaklaştıkça bünye ve drenaj bakımından farklılıktan ortaya çıkar. Organik madde yönünden zengin olan bu topraklar grubu, I. sınıf tarım toprağıdır. Ancak ova tabanında, bazı kesimlerde drenajın bozuk olması, bazı kesimlerde yeraltı su seviyesinin çok yüksek olması, ovanın her tarafında toprağın verimli olmasını ve aynı şekilde yararlanılmasını engellemiştir.

Kolüviyal topraklar ise yüzeysel akım veya yan derelerin kısa mesafelerden taşıyarak, eğimin azalmış olduğu yerlerde, tepelik alanlarda ve dalgalı ova tabanı düzlüklerde bulunurlar. Söz konusu bu topraklar, yüzeysel akış ve akarsuların taşıdıkları materyallerin eseri olduklarından çevrede yer alan yüksek dağlık alanların özelliklerini taşırlar ve II. sınıf tarım toprağına denk gelirler. İlçe sınırları içinde yayılış gösteren bozaltik topraklar, kireç ve organik madde bakımından oldukça fakirdirler. Dolayısıyla bu toprakların verimi düşüktür, bunlar, Kargapazarı yükselteleri üzerinde ve güneydeki yüksek alanlarda 2000 m.den sonra yayılış göstermişlerdir (13).

3.5. Doğal Bitki Örtüsü ve Etkileri : Yarı kurak iklim tipi içerisinde yer alan Pasinler'de hakim doğal bitki örtüsü steptir. İrano-Turaniyen fitocoğrafyası içine dahil edilen sahada (14) doğal bitki örtüsünde antropojen etkilerin tahribatı büyük olmuştur. Günümüzde, özellikle ilçe merkezinin güneyinde, vadi tabanlarında veya çeşitli yükseltilerde, küçük birlikler halinde ardıç (juniperus), sarıçam (pinus silvestris) ve meşe (qvereus) türlerine rastlanmaktadır.

Geçmişte, yakın çevrede kolay ulaşılabilir orman varlığı, ağacın; konutların iç bölümlerinde yapı malzemesi ve yakacak olarak kullanılmasına neden olmuştur. Eski kır konutlarında ahşap malzemenin (genellikle ardıç), odaların iç döşemelerinde ve örtü tiplerinde çok yaygın kullanıldığı tespit edilmiştir.

12) Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu, 1978. Toprak Etütleri İle Haritalama Dairesi Arazisi Tasnifleri, Fen Heyeti Müdürlüğü, Ankara.

13) Erzurum İl Toprak Kaynağı Envanter Raporu, a.g.e.s.5.

14) Atalay, İ., 1983. Türkiye Vejetasyon Coğrafyasına Giriş, Ege Üniversitesi Yayınları, No: 19, s. 167, İzmir.

2- BEŞERİ ÇEVRE ÖZELLİKLERİNİN HASANKALE'NİN KURULUŞUNA ETKİLERİ

2.1. Yönetim Fonksiyonu ve Etkileri: Pasinler geçmiş yüzyıllarda bir çok tarihi olaya sahne olmuş ve çeşitli ulusların yönetimi altına girmiştir. Bölgeyi ellerinde tutan çeşitli milletler (Selçuklular, Bizanslılar, İlhanlılar); şehrin konumunun avantajından yararlanarak burayı bazen bir askerî karargâh, bazen de önemli tarihî kararların alındığı bir merkez olarak kullanmışlardır. Nitekim Malazgirt zaferinden sonra, Erzurum'da kurulan Saltuklu Beyliği Pasinler'in Ügümü köyünü, Beyliğin önemli bir şehir merkezi haline getirmişti. 1535 yılında, Avnik kalesinde oturan Mirza Ali Bey, Hasankale'ye 3000 Yeniçeri yerleştirmişti (15). III. Sultan Murat zamanında 1580 yılında, "sancak" durumunda olan Hasankale'nin; Kuzey Pasin, Güney Pasin olmak üzere iki nahiyesi mevcuttu. Kuzey Pasin'in 75, Güney Pasin'in 92 köyü, Hasankale'nin ise 9 mahallesi vardı (16).

Cumhuriyetten önce ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yönetim bakımından önemli bir merkez fonksiyonu durumunda olan ilçeye 1927 yılında 3 nahiye ve 283 köy bağlıydı. Söz konusu bu dönemde, yaklaşık 5901 km²'lik bir sahanın yönetim merkezi durumunda olan Hasankale'de ilk Belediye Teşkilatı 1877 yılında kurulmuştur. İlçeye bağlı olan, Karayazı (1937), Horasan (1953), Köprüköy (1985) nahiyelerinin ayrılmasıyla, idarî sınırları 1200 km²'ye ve köy sayısı da 58'e düşmüştür.

Hasankale'de nüfus bazı devreler artmış, bazı devreler azalmıştır. Nüfusla ilgili en sağlıklı bilgiler hiç şüphesiz Cumhuriyet döneminde başlamış olan Genel Nüfus sayımlarında görülür. Ancak Erzurum Vilayeti Salnameleri'nde bu konuyla ilgili gerçeğe yakın bilgiler bulmak mümkündür. 1893 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'ne göre ilçenin toplam nüfusu 42681, Hasankale şehir merkezinin nüfusu ise 18478 kişidir. İlk Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına (1927) göre toplam nüfus 34901, şehir nüfusu 3166 dır, 1990 yılı Nüfus Sayımında ise toplam nüfus 42991, Hasankale şehrinin nüfusu ise 19144'e yükselerek bu süre zarfında % 504.6 oranında bir artış göstermiştir (17).

2.2. Tarımsal Faaliyetler ve Etkileri : Pasinler'de ekili-dikili tarım arazilerinin genellikle bir arada bulunması, Doğu Anadolu şartları içinde payının epeyce yüksek olması ve sulamalı tarımın yaygınlaşması yöreye önemli

15) Konukçu, E.. 1992, a.g.e., s.69-74-100-181.

16) Ünal, Ç.. 1994, Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü, (Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, s.166, Erzurum.

17) Ünal, Ç.: 1994, a.g.e., s.96.

avantajlar sağlamıştır. Halk, hem şehir merkezinin güneyinde yer alan ovada tarımsal faaliyetlerini sürdürmüş, hem de kuzeydeki yükseltiler üzerinde yer alan çayır ve mera alanlarından faydalanma imkanı bulmuştur. İlçenin potansiyel tarım alanları 53.000 ha. olup, toplam alanın yaklaşık % 47'sine denk gelmektedir. Buna mevcut çayır ve mera arazilerinin miktarı eklendiğinde; yararlanılabilir arazi miktarı, toplam arazinin % 75'ini oluşturur (18).

İlçe merkezi civarındaki toprakların nitelik ve nicelik yönüyle tarıma elverişli olması, geçimini tarımdan sağlayan nüfusun ilçe merkezine de yerleşmesi sonucunu doğurmuş, bu da şehrsel gelişmeyi olumlu yönde etkilemiştir.

2.3. Ulaşım Fonksiyonu ve Etkileri: Hasankale V.y.y. da açılmış olan Trabzon-İran ticaret yolunun kontrol noktalarından birini oluşturmuştur, (19) şehrin tarihî ticaret yolu üzerinde yer almış olması önemi artırmış ve gelişimini olumlu yönde etkilemiştir. Söz konusu bu yüzyıldan itibaren ticari kervanların, Orta Asya'dan İç Anadolu'ya göç eden insan kütlelerinin, yine Anadolu'dan İran'a sefer yapan çeşitli hükümdarların, takip ettikleri bir ulaşım güzergahı üzerinde yer almıştır.

Günümüzde de D100* karayolu güzergahı üzerinde olması, çevresinde yer alan diğer yerleşmelerle ulaşımın kolaylıkla sağlanması, şehrsel gelişimini artırmıştır. Ayrıca şehir merkezinden geçen Erzurum-Kars demiryolu 1915-1916 yılları arasında Ruslar tarafından yaptırılmıştır. Standart ray aralıklarına uymadığı için 1948 yılında, bütün ray sistemleri tamamen değiştirilmiştir. Söz konusu bu hat, önemli ölçüde yük ve yolcu taşımacılığını gerçekleştirmektedir.

2.4. Ticari Fonksiyon ve Etkileri: Şehir merkezindeki ticaret fonksiyonunda, daha çok perakende ticaret yapan işyerleri çoğunluğu oluşturmuştur. İşyerleri 32 farklı branşta faaliyet göstermektedirler. Bunlar içinde en büyük oranı, bakkallar ve canlı hayvan ticarethaneleri oluşturur. Hasankale, 58 köyünün nüfusuna cevap verebilecek kapasitededir. Zaten şehir merkezinde perakende ticaret işyerlerinin sayısı; toptan ticaret yapan işyerlerine

18) İlçe Tarım Müdürlüğü Kayıtlarından.

19) Yücel, T., 1987. Türkiye Coğrafyası. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., No 68. Sayı A-5, s.141, Ankara.

*) D100 karayolu (eski adıyla E23 karayolu), V.yy.da ticari kervanların takip ettiği güzergahdır. Van, Ağrı, Kars, Muş, Bitlis gibi Doğu illerinin Erzurum ve batı illeriyle olan ulaşım bağlantısını sağlamaktadır.

göre hayli yüksektir. Erzurum il merkezine yakın olması, ticaretini daha da artırmıştır. Özellikle Erzurum il merkezi ve çevre ilçelerden, ilçeye belli dönemlerde gelen kabzımallar yerli mahşul ürünlerinin büyük bir çoğunluğuna talip olmaktadır. Tarım ürünleri, et, süt, tereyağı, peynir, yoğurt, yapağı ve yumurta gibi ürünler ilçe dışına pazarlanmaktadır. 1993 yılında, 60.000 ton patates, 200 ton et, 11.000 ton süt, 130 ton tereyağı, 350 ton peynir, 1450 ton yoğurt, 62 ton yapağı ve 855.000 adet yumurta ilçe dışına pazarlanmıştır.

2.5. Turizm Fonksiyonu ve Etkileri Pasinler'de turizm kaynakları; doğal ve beşerî olmak üzere iki ayrı gruba ayrılır. Şehrin tarihî geçmişini, kültür ve uygarlık dönemlerini ortaya çıkarma açısından, şüphesiz beşerî turistik kaynakların etkisi büyüktür. Hasankale'de yer alan en önemli tarihî eser, Hasankalesi'dir. Savunma amacıyla 1336-39 yıllarında Çobanoğulları Beyi Hasan Bey tarafından yaptırılan kalenin etrafının üç surla çevrili olduğu tahmin edilmektedir. Bugün sadece ayakta kalan iç kale yerli yabancı birçok turist'in ilgisini çekmektedir. Ayrıca şehir merkezinde Selçuklu, Akkoyunlu, Osmanlı döneminden kalan çok sayıda cami vardır (20).

Tarihî devirlerde olduğu gibi günümüzde de Hasankale'nin şehirsel gelişiminde "*termal kaynakların*" önemi büyük olmuştur. Şehir merkezinde üç kaplıca mevcuttur. Büyük çermik denilen kaplıca, Hasankale çayının kuzeyinde, Küçük çermik güneyindedir. Ayrıca soğuk çermik denilen bir kaplıcası daha vardır. Büyük çermiğin 1390 yılında Zülkadir Beylerden Şahbey* tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Küçük çermiğin ise yine sözkonusu beyin küçük oğlu Mirza Ali Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir (21).

Yaz ve kış sezonunda tam-kapasiteyle çalışan kaplıcalar ve Kale oteli kaplıcası turist sayısında % 45'lere varan artışlara neden olmuştur. İlçeye her yıl yaklaşık 15000-20000 civarında yerli-yabancı turist gelmektedir. Kaplıcaları bir termal tedavi merkezi durumuna getirmek, dış turizme açılmak hiç şüphesiz Hasankale'nin şehirsel gelişimini olumlu yönde etkileyecektir.

20) Ünal, Ç., 1994. a.g.e., s.285-230.

21) Hasankale ve çevresi sözkonusu bu beyin hakimiyetine hiç girmemiştir. Bu kaplıcaların komşu beylerden Zülkadiroğullarının hasta olan beyleri için yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

SONUÇ

Hasankale'nin çekirdeğini, Pasianoiler oluşturmuştur. Söz konusu bu kavimin; yerleşim yeri olarak burayı tercih etmelerinde en büyük etkenin, şehrin güneyinde yer alan ovalık alanlar olduğu söylenebilir. Birçok tarihî kaynaktaki Pasinler'den "Araş ırmağı boyunca uzanan düzlüklerdir" diye bahsedilir. Hiç şüphesiz bu düzlükler, Pasinler şehrinin burada kurulmasında tek etkili faktör olmamıştır. 1995 yılı itibarıyla, 1200 km²'lik idari sınırlara sahip olan Pasinler'in 530 km²'si, tarıma müsait alanlardır. Ovanın ortasından geçen Hasankale çayı ve ona ulaşan yan kolları, havza tabanı üzerinde kalınlığı 200 metreye varan alüviyal toprakları oluşturmuştur.

İlçe merkezi ve çevresinde oldukça zengin yeraltı ve yerüstü su kaynakları mevcuttur, dolayısıyla yörede içme ve kullanma suyu temininde bir problem yoktur.

Şehir, tarihî devirlerde bir yerleşme için oldukça elverişli bir konumdadır. Kargapazarı yükseltilerinin güneyinde, Hasanbaba dağının yamaçlarında, Erzurum-İğdir depresyon hattı üzerindedir. Nitekim, konumundaki bu avantajıyla; her türlü istilâlara karşı kendini korumuş, Erzurum-Tebriç ticari yoluna hakim olmuş, ovadaki tarım alanlarından ve Kargapazarı yükseltileri üzerindeki otlaklardan yararlanma imkanı bulmuştur. Ayrıca çevresindeki yükseltiler nedeniyle, N ve S yönlü rüzgarların etkisi azdır. Tipi olayı genellikle görülmez. Çevresindeki yerleşmelere nazaran, kış mevsimi daha kısadır.

Pasinler, I. derece deprem bölgesi üzerinde olmasına rağmen, şehir merkezi, Hasanbaba dağının bazalttan oluşmuş yamaçları üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla sahada etkili olan depremlerden şehir merkezi, genellikle etkilenmemiştir. Yerleşme, çevresinde bol miktarda bulunan bazalt ve andezitler yapı taşı olarak kullanılmış, yapı malzemesi temininde sıkıntı çekilmemiştir. Ayrıca şehrin bir genel hizmetler şehri olması, çevreyle ulaşımın kolaylıkla sağlanması, beşerî ve doğal turistik kaynaklar şehrin gelişimini etkileyen diğer faktörler olmuştur.

Görülüyor ki Hasankale'nin ortaya çıkmasında, sahip olduğu coğrafi avantajlar oldukça önemlidir. Sahadaki mevcut tarım alanlarının tam anlamıyla değerlendirilmesi; Pasinler'i önemli bir şehirleşme süreci içine sokabilir. Ancak, günümüzde şehir ovaya doğru ilerlemektedir. Hem tarımsal alanların yok edilmesi, hem de ovada aktif olan faylarla ortaya çıkan deprem felaketinden korunmak için; şehir merkezinin güneye doğru büyümesinin önüne geçilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Altınlı, E., 1966. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi. MTA Dergisi, Sayı 66, s.3, Ankara.
- Atalay, İ., 1978. Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeoloji ve Jeomorfolojisi. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No 91, s.36-37, Erzurum.
- Atalay, İ., 1983. Türkiye Veetasyon Coğrafyasına Giriş. Ege Üniversitesi Yayınları, No 19, s.167, İzmir.
- Doğanay, H., 1994. Türkiye Beşerî Coğrafyası. Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- DSİ, 1971. Pasinler Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu, Ankara.
- Erinç, S., 1953. Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul Üniversitesi Yayınları, 572, İstanbul.
- Erzurum İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu, 1978. Toprak Etüdüleri İle Haritalama Dairesi Arazisi Tasnifleri Fen Heyeti Müdürlüğü, Ankara.
- Konukçu, E., 1992. Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Erzurum. Yükseköğretim Kurulu Matbaası Yayınları, Ankara.
- Kırzioğlu, F., 1984. Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları 60, Seminer Kongre Bildirileri, s.94-95, Ankara.
- Sür, Ö., 1961. Pasinler Ovası ve Çevresinde Jeomorfolojik Müşahadeler. Türk Coğrafya Dergisi, XVI. Sayı 21, s. 116, İstanbul.
- Ünal, Ç., 1994. Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü (Basılmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı, Erzurum.
- Yücel, T., 1987. Türkiye Coğrafyası. Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., No 68, Sayı A-5, Ankara.

